

Jacek Gajewski

ul. Modrzewiowa 7b/8

40 – 171 Katowice

Sandomierz stolicą polskich i światowych szachów

Streszczenie

Poniższy artykuł prezentuje krótki rys historyczny miasta Sandomierza od jego początków tj. pierwszego okresu neolitu, początków osady na Wzgórzu Staromiejskim i pierwszej wzmianki zapisanej w *Kronice* Galla Anonima.

Następnie autor prezentuje znanych władców sprawujących rządy na zamku sandomierskim: Kazimierza Sprawiedliwego, Leszka Białego, Bolesława Wstydliviego i Leszka Czarnego. Dalszy opis wiąże się z Leszkiem Czarnym i drugą lokacją miasta oraz jego rozkwitem aż do „potopu szwedzkiego”.

Rys historyczny odnosi się również do okresów pod zaborami, międzywojennego, podczas II wojny światowej i lat powojennych, aż do czasów współczesnych.

Dalsza część artykułu przedstawia cztery wydarzenia doniosłe w Polsce i świecie kreujące Sandomierz na stolicę polskich i światowych szachów:

– odkrycie w dniu 09.10.1962. przez Elagę i Jerzego Gąssowskich na Wzgórzu Świętego Jakuba, w rogu chaty, niemalże kompletnego zestawu wczesnośredniowiecznych figur szachowych zwanych „piastowskimi” lub „sandomierskimi”,

– międzynarodowy turniej szachowy o „sandomierskie szachy” z udziałem byłego wicemistrza świata Dawida Bronsteina i ówczesnej mistrzyni świata Nony Gaprindaszwili, rozegrany w dniach 29 VIII – 11 IX 1976 r.,

– Finał XXXVII Mistrzostw Polski Kobiet w Szachach skupiający czternaście czołowych zawodniczek kraju rywalizujących w dniach 10 II – 24 II 1985 r.,

– Interdyscyplinarna Konferencja Naukowa pt. *Kulturowa rola gry w szachy na przestrzeni dziejów*, zorganizowana w jubileuszu 50. rocznicy odkrycia szachów

sandomierskich, która zgromadziła 28 przedstawicieli różnych dziedzin badawczych zajmujących się rolą szachów w dziejach kultury europejskiej.

Szachy, Sandomierz i „sandomierskie szachy” od najdawniejszych czasów przykuwały uwagę Polski i świata. Są to wartości nieprzemijające i wymagające dalszych studiów, badań, i zainteresowania szerokiego grona badaczy różnych dziedzin nauki, jak również zwykłych ludzi pragnących poszerzać swoje horyzonty myślowe, a także intelektualne z obopólną korzyścią zarówno dla badaczy jak i dla szachów.

SŁOWA KLUCZOWE: SZACHY, SANDOMIERZ, „SANDOMIERSKIE SZACHY”, TURNIEJ SZACHOWY

Krótki rys historyczny Sandomierza

Etymologii słowa Sandomierz początkowo doszukiwano się w położeniu geograficznym nad rzeką Wisłą czyli od *łączenia się* to jest *domierzania Sanu do Wisły*, a także dwóch wyrazów słowiańskich *sud* i *mir*, co znaczy sąd i pokój czyli sądy pokoju¹. Najprawdopodobniej jednak początkowo Sandomierz był „grodem Sudomira”, zapewne założyciela, księcia, który nim władał i go rozbudował².

Badacze A. Buko i S. Tabaczyński datują początki Sandomierza od I okresu neolitu ze względu na powstawanie i zanikanie osad ludów epoki kamienia, brązu i żelaza na jego terenie³.

W okresie od X do XIII wieku rozwijała się osada na Wzgórzu Świętojakubskim lub Staromiejskim, która najprawdopodobniej na początku wieku XIII otrzymała prawa miejskie⁴. Jej kres nastąpił w wyniku najazdów tatarskich, a konkretnie drugiego najazdu Tatarów w latach 1259–1260⁵, o czym będzie jeszcze mowa w dalszej części artykułu.

¹ M. Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa 1879, s. 6–7.

² Red. S. Trawkowski, *Dzieje Sandomierza – średniowiecze*, tom I, Warszawa 1993, s. 91.

³ S. Tabaczyński, A. Buko, *Sandomierz. Starożytność – wczesne średniowiecze*, Rzeszów 1982.

⁴ Red. S. Trawkowski, *op. cit.*, s. 69–80.

⁵ A. Buko, *Wczesnośredniowieczna ceramika Sandomierza*, Wrocław 1981, s. 8.

Pierwsza pisana wzmianka o Sandomierzu znajduje się w *Kronice* Galla Anonima. W 1097 r. książę Władysław Herman nakazał synowi Bolesławowi aby po swojej śmierci ten objął we władanie główne stolice królestwa: Kraków, Wrocław i Sandomierz⁶. Wydarzenie to dało impuls pod koniec wieku XX do zorganizowania w murach Wyższej Szkoły Humanistyczno-Przyrodniczej w Sandomierzu konferencji naukowej pt.: *Sedes regni principales*, co w tłumaczeniu na język polski znaczy: *główne stolice królestwa*.

Miasto potwierdziło swoje znaczenie w 1138 roku. Książę Bolesław Krzywousty podzielił Polskę pomiędzy swoich synów aby nie prowadzili wojen między sobą. Jedną z powstałych dzielnic było Księstwo Sandomierskie ze stolicą w Sandomierzu we władaniu Henryka zwanego Sandomierskim⁷. W późniejszych latach rządy na zamku sandomierskim sprawował nie tylko Kazimierz Sprawiedliwy, ale także: Leszek Biały, Bolesław Wstydlivy i Leszek Czarny⁸.

Wspomniane powyżej najazdy tatarskie w roku 1241 i latach 1259–1260 doprowadziły do całkowitego zniszczenia miasta⁹.

Ponad 700 lat temu, książę Leszek Czarny w roku 1286 nadał prawa miejskie Sandomierzowi celem wykreowania najsilniejszego ośrodka mieszczańskiego popierającego władzę¹⁰. Tak doniosłe wydarzenie zwane drugą lub ponowną lokacją Sandomierza jest udokumentowane na przechowywanym negatywie w Muzeum Okręgowym w Sandomierzu.

Nowe miasto intensywnie rozwijało się i nabierało znaczenia skoro król Władysław Łokietek po zjednoczeniu Polski ustanowił województwa w miejsce zlikwidowanych księstw i utworzył województwo sandomierskie ze stolicą w Sandomierzu¹¹.

W 1349 r. Litwini napadając na miasto spalili zabudowę prawie w całości drewnianą, dlatego Kazimierz Wielki nadał mu murowany, zbliżony kształt do współczesnego Starego Miasta. Wybudowano ratusz na wyznaczonym centralnym placu, rozplanowano ulice, postawiono murowane kamienice, jatki rzemieślnicze i kramy, a miasto otoczono ceglanyymi murami obronnym z czterema bramami: Opatowską (jedyna zachowana do dzisiaj), Krakowską, Zawichojską i Lubelską (Rybacką)¹².

Rozwój miasta sprawił obecność w Sandomierzu błogosławionego Wincentego Kadłubka autora *Kroniki Polski*, Mikołaja Trąby-sekretarza królewskiego, arcybiskupa

⁶ Anonim tzw. Gall, *Kronika Polski*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1965, s. 76–78.

⁷ M. Buliński, *op. cit.*, s. 19.

⁸ *Ibidem*, s. 21–29.

⁹ A. Buko, *op. cit.*, s. 8.

¹⁰ Red. S. Trawkowski, *op. cit.*, s. 99–102.

¹¹ *Ibidem*, s. 128.

¹² *Ibidem*, s. 146–147.

gnieźnieńskiego, Zbigniewa Oleśnickiego – podkanclerzego królewskiego, biskupa krakowskiego i pierwszego kardynała Polski, Jana Długosza – kanonika kapituły sandomierskiej, kronikarza i nauczyciela królewskich synów oraz Zawiszy Czarnego, znanego polskiego rycerza urodzonego w pobliskim Garbowie. Do dzisiaj na Rynku stoi wspomniana poniżej Kamienica z podcieniami tzw. Oleśnickich i nieopodal Dom Długosza¹³.

Następne stulecie sprzyjało rozwojowi Sandomierza poprzez przebiegające w tym miejscu szlaki handlowe biegnące z Rusi, Węgier, Krakowa, Wielkopolski, Śląska, a kończące swój bieg w Gdańsku. Te ściśle kontakty z zagranicą sprzyjały podpisaniu porozumienia w Kamienicy Oleśnickich w roku 1570 – tzw. „zgody sandomierskiej” przez różnowierców trzech religii protestanckich, czyli braci czeskich, luteranów i kalwinów¹⁴.

Kres rozkwitu nastąpił z chwilą „potopu szwedzkiego”. Wycofujący się Szwedzi w 1656 roku wysadzili zamek, a do naszych czasów zostało się tylko jedno skrzydło. Zginęło wielu mieszkańców, zbezczeszczono i ograbiono kościoły, jak i mienie prywatnych osób. Pod Sandomierzem w widłach Wisły i Sanu zapędzony na błotniste błonia król Szwecji Karol Gustaw nie doczekał się odsieczy osaczony przez oddziały Stefana Czarneckiego i Jerzego Lubomirskiego¹⁵.

Jeszcze większa marginalizacja miasta nastąpiła pod zaborami. Sandomierz w latach 1795–1809 znajdował się pod rządami austriackich Habsburgów, a następnie w Królestwie Polskim pod zaborem rosyjskim i „Kraju Nadwiślańskim” po upadku Powstania Styczniowego¹⁶.

Podczas I wojny światowej Sandomierz nie był terenem działań zbrojnych, a po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. został miastem powiatowym. W roku 1924 odwiedził je prezydent II Rzeczypospolitej Polskiej Stanisław Wojciechowski przy okazji uroczystości poświęcenia sztandaru pułkowego przy ratuszu¹⁷. W okresie międzywojennym podjęto m. in. decyzję władz państwa w 1937 r. o wybudowaniu Centralnego Okręgu Przemysłowego¹⁸ ze stolicą w Sandomierzu¹⁹ jako centrum administracyjnym i kulturalnym regionu. W nowo kreowanej stolicy COP miały powstać huty, zakłady zbrojeniowe i metalurgiczne oraz przetwórstwo owocowo – warzywne. Ambitne plany pokrzyżował wybuch II wojny światowej, której dramatyczne sceny nie ominęły także starego grodu: przymusowe wywożenie ludności na roboty do Niemiec i obozów koncentracyjnych, rozstrzelania,

¹³ R. Chyła, *Sandomierz i okolice. Przewodnik regionalny*, Sandomierz 1997, zdjęcia na końcu przewodnika.

¹⁴ M. Buliński, *op. cit.*, s. 79–80.

¹⁵ Red. F. Kiryk, *Dzieje Sandomierza – XVI–XVIII w.*, tom II, cz. 1, Warszawa 1993, s. 10.

¹⁶ *Ibidem*, s. 7, 37, 105.

¹⁷ Red. W. Czaja, *Dzieje Sandomierza – 1918–1980*, tom IV, Sandomierz 1994, s. 125.

¹⁸ W. Roszkowski (Andrzej Albert), *Historia Polski 1914–1997*, Wyd. szóste poprawione, Warszawa 1998, s. 79.

¹⁹ Red. W. Czaja, *op. cit.*, s.151.

utworzenie getta żydowskiego, a następnie jego likwidacja połączona z transportami do obozów zagłady²⁰. Partyzantkę w regionie tworzyli słynni „Jędrusie”.

Wyzwolenie nastąpiło 18 sierpnia 1944 r. kiedy to do opuszczonego przez Niemców miasta wkroczyły oddziały wojsk radzieckich – 13 Armii I Frontu Ukraińskiego²¹. Gdy ustały działania wojenne miasto zostało siedzibą władz powiatowych. W latach sześćdziesiątych XX wieku zanotowano przypadki pęknięcia kamienic, zapadania się ulic i obsuwania się skarpy, na której położone jest Stare Miasto. Władze chcąc ratować zabytki sandomierskiej starówki w dniu 12 lutego 1965 r. zainicjowały współpracę *Przedsiębiorstwa Robót Górniczych z Bytomia* (zabezpieczenie podziemi) i *Miejskiego Przedsiębiorstwa Remontowo – Budowlanego* (zabezpieczenie obiektów nad ziemią)²², zakończoną szczęśliwym finałem w 1977 r.

W 1975 r., po reformie administracyjnej, miasto znalazło się w województwie tarnobrzeskim, goszcząc na swym terenie niektóre jego instytucje.

Po zmianie ustroju państwowego Sandomierz znalazł się w województwie świętokrzyskim i choć leży na obrzeżach tej jednostki administracyjnej, pełniąc raczej rolę prowincjonalnego miasteczka, potrafił zorganizować przyjazd papieża Jana Pawła II. Uroczysta msza święta odbyła się u podnóża skarpy w dniu 12 czerwca 1999 r., gromadząc w niemiłosiernym upale około 400 tysięcy wiernych.

Zabytki, a co za tym idzie bogata w wydarzenia historia Sandomierza, klimat i fascynujące położenie, a także emitowany od dłuższego czasu serial telewizyjny pt. *Ojciec Mateusz* przyciągają rzesze nawet najbardziej wybrednych turystów do prastarego grodu.

Kierownicy ekipy archeologów Jerzy i Eligia Gąssowscy odkryli w dn. 09.10.1962 r. na terenie osady na Wzgórzu Świętojakubskim w Sandomierzu „sandomierskie szachy” – nazwane też „piastowskimi”²³. Odkrycie zostało dokonane podczas prac prowadzonych przez Pracownię Archeologiczną w Sandomierzu *Zakładu Archeologii Wczesnego Średniowiecza IHKM PAN* w Warszawie²⁴.

W rogu odkopanej obszernej chaty typu półziemiankowego, charakterystycznej dla budownictwa wczesnośredniowiecznego na lessach, której istnienie określono na podstawie ułożenia kolejnych nawarstwień na koniec XI lub pierwszą połowę XII w. znaleziono

²⁰ Red. W. Czaja, *op. cit.*, s. 170–171.

²¹ *Ibidem*, s. 285.

²² *Ibidem*, s. 306.

²³ W. Litmanowicz, J. Giżycki, *Szachy od A do Z*, cz. 1 a – m, Warszawa 1986, s. 1080.

²⁴ E. Gąssowska, *Archeologia Polski*, tom IX, zeszyt 1, Wrocław – Warszawa – Kraków 1964, s. 148.

29 bierok. Chata, w której znaleziono szachy, należy do osady, rozwijającej się na Wzgórzu Świątojakubskim w Sandomierzu w stosunkowo niedługim okresie²⁵.

Tereny te w XI wieku zajmowało duże cmentarzysko, na które częściowo nawarstwiała się osada niszcząc część grobów. Jak podaje Eligia Gąssowska: „Trzeba przyjąć, że między czasem, w którym cmentarzysko przestało być używane, a czasem, w którym zaczęła rozwijać się osada, musiało upłynąć przynajmniej kilkadziesiąt lat, aby pamięć o cmentarzysku zanikła lub przestała być całkowicie świeża”²⁶. Jeżeli przyjąć zatem, że początki osady przypadają na lata osiemdziesiąte XI wieku w sposób nie wykluczający pewnej dowolności, to koniec jej istnienia znamy z dokładnością co do roku, gdyż spowodował go katastrofalny najazd tatarski w latach 1259–1260²⁷. Wydaje się, że trwanie osady nie przekraczało 180 lat. Chata znajdowała się na spągu najstarszej warstwy osady co może stanowić, że pochodzi z końca XI lub pierwszej połowy XII wieku, a co za tym idzie, jak wspomniano powyżej, szachy również²⁸. Na uściślenie tej chronologii nie pozwala brak innych przesłanek, bliżej datowanych przedstawionym faktom.

Figury wykonane są ręcznie z kości zwierzęcych (przypuszczalnie rogu jelenia), wszystkie tej samej, lekko żółtawej barwy, nie przekraczające wysokością 2,5 cm.:

króle – 2,5 i 2,3 cm,

hetmany – 2,0 i 1,8 cm,

wieże – 2,0 cm,

gońce – 2,0 i 1,8 cm,

skoczki – 1,8 cm,

piony – 1,9 i 1,7 cm.

Różnią się między sobą kształtem, rozmiarami i detalami zdobniczymi, a także starannością wykonania. Jest to najprawdopodobniej wyrób miejscowy, ornamentyka tj. nacięcia liniowe i kółeczka, mają charakter słowiańskich elementów zdobniczych. Forma naśladuje wiernie szachy arabskie, geometryczno–abstrakcyjne, bez personifikacji, lecz z symbolicznymi cechami poszczególnych figur. W czysto geometrycznych kształtach figur zostały jedynie symboliczne cechy szachów indyjskich i perskich – narośl na figurze króla symbolizuje osobę monarchy siedzącego na słoni, pojedynczy występ w figurze skoczka (konika) to pozostałość postaci jednego jeźdźca na koniu, dwa występy w figurach gońców oznaczają kły

²⁵ J. Giżycki, *Z szachami przez wieki i kraje*, wyd. trzecie uzupełnione i poprawione, Warszawa 1984, s. 33.

²⁶ E. Gąssowska, *op. cit.*, s. 161.

²⁷ A. Buko, *op. cit.*, s. 8.

²⁸ J. Giżycki, *op. cit.*, s. 33.

słonia lub parę jeźdźców na słoniu. Wzorem były prawdopodobnie szachy docierające do Polski z arabskiego Wschodu, ale „szachy sandomierskie” są z dużym prawdopodobieństwem wyrobem miejscowym. Ornamentyka z nacięć liniowych i małych kółeczek pojawiała się na wyrobach arabskich, zarazem jednak nie stoi w sprzeczności ze słowiańskimi elementami zdobniczymi. Na miejscowy charakter figur wskazuje użyty materiał – róg jelenia, podczas gdy arabski Wschód używał kości słoniowej. Geneza wytworzenia „szachów sandomierskich” ma związek z szachami środkowoazjatyckimi i bliskowschodnimi, a także z Rusi Kijowskiej. Nie da się ustalić, który zestaw bierek jest „biały” a który „czarny”, ponieważ są tej samej barwy. Może powlecano je farbą, która z czasem wytarła się, a może – co jest bardzo prawdopodobne – zestawy różniły się tylko ornamentyką, przy czym każdy z grających mógł mieć własny zestaw, który dobrze rozpoznawał na szachownicy. I tak w „szachach sandomierskich” jeden z zestawów, umownie „biały”, zrobiony jest staranniej, ma bogatsze zdobnictwo, jest mniej zniszczony, posiada wszystkie figury (skoczki nieco się różnią, jeden najprawdopodobniej został później dodany) oraz pięć pionów (jeden wyraźnie zastępczy bez zdobień). „Czarne” są kompletne, ale skromniejsze, wytarte, nie tak precyzyjnie rzeźbione i mają ubogie zdobienia²⁹.

Tak pełnego kompletu (brak tylko trzech pionów) z tego okresu i w tej formie nie udało się dotąd znaleźć w żadnych wykopaliskach, dlatego ich znaczenie dla badań nad dziejami gry szachowej w Polsce i świecie jest szczególnie doniosłe. Szachy z Sandomierza są ponadczasowym, cennym i bezprecedensowym zabytkiem historycznym ze względu na swoją niemalże kompletność, starannie opracowaną lokalizację czasową i terytorialną oraz rzadkość występowania w zbiorach szachowych. Zapewnia to znalezisku sandomierskiemu centralne miejsce wśród kolekcji muzeów świata dysponujących zbiorami wczesnośredniowiecznych szachów. „Szachy sandomierskie” dostarczają materiały do dziejów kultury w Polsce oraz dają kolejny dowód, że Polska przez jedenaście wieków łączyła kulturę Wschodu i Zachodu. Obecnie znajdują się one w stałych zbiorach Muzeum Okręgowego w Sandomierzu. Kopia kompletu była nagrodą w międzynarodowym turnieju szachowym o „szachy sandomierskie” zorganizowanym w 1976 r. z okazji obchodów X wieków Sandomierza. Replikę z metalu (srebro i miedź) ściśle według odlewów z oryginalnych figur, wykonali w 1973 r. metaloplastycy Halina i Leonard Klemińscy z Warszawy³⁰.

Wspomniany powyżej międzynarodowy turniej szachowy o „szachy sandomierskie” odbył się w dniach 29 VIII – 11 IX 1976 r.³¹. Zorganizowany był przez Hutę Szkła Okiennego „Sandomierz” i jej nadrzędną jednostkę Kombinat Szkła Budowlanego „Vitrobud”, przy pomocy i poparciu władz miejskich oraz dawnego województwa tarnobrzemeskiego.

²⁹ E. Gąssowska, *op. cit.*, s. 148–169.

³⁰ W. Litmanowicz, J. Giżycki, *op. cit.*, s. 1081.

³¹ Red. W. Czaja, *op. cit.*, s. 311.

Miejszem rozgrywek był dom kultury przy Hucie Szklą³², a skromne zakwaterowanie dał „Domu Turysty” PTTK. Przewidziano dwa wolne dni w turnieju z interesującym programem turystycznym. W jednym dniu organizatorzy zaproponowali zwiedzanie zabytków Sandomierza połączone z rejsem po Wiśle statkiem wycieczkowym, a drugi dzień wypełniła wycieczka do Krakowa i Wieliczki³³.

W imprezie wzięło udział 48 uczestników z 12 krajów w tym m. in. Dawid Bronstein wicemistrz świata w latach 1951 – 1954³⁴, mistrzyni świata kobiet Nona Gaprindaszwili³⁵, czeski arcymistrz Jan Smejkal, arcymistrz z NRD Rainer Knaak oraz arcymistrz Włodzimierz Szmidt i mistrz Polski Aleksander Sznapić. Turniej był rozgrywany tzw. systemem szwajcarskim z tempem 2,5 godziny na 50 posunięć na dystansie 11 rund, a sędziowie B. Daniszkowicz, R. Chrzanowski, H. Malinowski i J. Ostaś nie mieli do czynienia z poważnymi naruszeniami przepisów i konfliktami, gdyż atmosfera turnieju była niezwykle przyjazna. Międzynarodowy turniej szachowy o „szachy sandomierskie” wygrał Dawid Bronstein, a nagrody otrzymało piętnastu najlepszych zawodników. Wręczenie nagród otrzymało niezwykle efektowną oprawę z udziałem fanfarzystów, dziewcząt w regionalnych strojach z kwiatami, przedstawicieli Polskiego Związku Szachowego, władz województwa tarnobrzeskiego i miasta Sandomierza oraz Zjednoczenia „Vitrobud” Huty Szklą Okienno³⁶.

A oto końcowe wyniki turnieju:

I miejsce am. D. Bronstein (ZSRR) 8 p., **II – IV** am. R. Knaak (NRD), mm. N. Gaprindaszwili, m. B. Nisman (oboje ZSRR) po 7,5 p., **V – VII** m. J. Adamski, mm. W. Schmidt [W. Litmanowicz 1982, s. 12], m. H. Dobosz (wszyscy Polska) po 7 p., **VIII – XX** am. J. Smejkal (ĆSRS), mm. Sydor (Polska), mm. V. Vaisman, mm. M. Śuba, mm. V. Ciocaltea (wszyscy trzej Rumunia), m. W. Schinzel, m. R. Bernard, k. F. Borkowski (wszyscy trzej Polska), m. R. Goldenberg (Francja), m. A. Adamski, m. L. Manasterski, m. I. Nowak (wszyscy trzej Polska), m. Z. Gunew (Bułgaria) po 6 p., **XXI – XXXII** m. D. Ilievski (Jugosławia), mm. Z. Doda, m. Szymczak, m. A. Sznapić, m. J. Bielczyk (wszyscy czterej Polska), m. D. Savić (Jugosławia), mm. E. Gereben (Szwajcaria), m. P. Liangow (Bułgaria), m. J. Gromek (Polska), m. K. Krstev (Jugosławia), k. J. Mardarowicz (Polska), m. B. Mitew (Bułgaria) po 5,5 p., **XXXIII – XXXV** mm. G. Szilagyi (Węgry), m. Schaufelberger (Szwajcaria), m. G. Kadar (Węgry) po 5 p., **XXXVI – XL** m. P. Żółtek, m. W. Dobrzyński (obaj Polska), m. P. Koszorus (Węgry), J. Misiuda (Polska), m. J. Sellberg (Szwecja) po 4,5 p., **XLI – XLIV** m. S. Bonczew

³² Red. W. Czaja, *op. cit.*, s. 311–312.

³³ Red. W. Litmanowicz, *Szachy*, grudzień nr 12 (360), Warszawa 1976, s. 353.

³⁴ S. Gawlikowski, *Walka o tron szachowy*, Warszawa 1976, s. 170–171.

³⁵ W. Litmanowicz, J. Giżycki, *op. cit.*, s. 282.

³⁶ Red. W. Litmanowicz, *op. cit.*, s. 353–357.

(Bułgaria), m. H. Wirthenshon (Szwajcaria), I. Czauszew (Bułgaria), W. Semkowic (NRD) po 4 p., **XLV – XLVI** Z. Małek (Polska), K. Neumann (RFN) po 3,5 p., **XLVII** E. Gądek (Polska) 2 p., **XLVIII** P. Graul (RFN) 1p.³⁷.

Autor wiedzę o przebiegu tego turnieju czerpie także z relacji jednego z uczestników, a mianowicie Ryszarda Bernarda, który osiągnął ogromny sukces remisując partię ze zwycięzcą turnieju Dawidem Bronsteinem. Oto relacja Ryszarda Bernarda: „Szanowny Panie Jacku! Bardzo mile wspominam oba swoje pobyty w Sandomierzu (przebieg drugiego pobytu przedstawiony poniżej – przyp. J. G.) – na turnieju Vitrobudu w 1976 roku oraz (w roli trenera) na finale MP kobiet w lutym 1985 r. Turniej Vitrobudu był jednym z najsilniej obsadzonych polskich turniejów szachowych w drugiej połowie ubiegłego wieku. Główna w tym zasługa lubelskiego szachisty mm Krzysztofa Pytla. Mam na półce nad biurkiem mały kryształ z wywieszką *Sandomierz 1976*, który otrzymywali wszyscy uczestnicy imprezy”.

„Dom Turysty” PTTK w Sandomierzu oddany do użytku 1 stycznia 1969 r. z restauracją i hotelem na 146 miejsc noclegowych³⁸, w jedenaście lat później ponownie gościł uczestników poważnej imprezy szachowej. Finał XXXVII Mistrzostwa Polski Kobiet w Szachach, bo o niej mowa, został rozegrany w dniach 10.–24.02.1985 r. Oficjalnego otwarcia dokonał wicewojewoda tarnobrzeski J. Jakubowicz. Turniej miał zdecydować, kto obok am. Hanny Ereńskiej–Radzewskiej i mm. Agnieszki Brustman (zawodniczki te zostały decyzją zarządu Polskiego Związku Szachowego zwolnione z udziału w finale) reprezentować będzie Polskę w zbliżającym się turnieju strefowym kobiet (eliminacje mistrzostw świata). Natomiast uplasowanie się na jednym z sześciu pierwszych miejsc było premiowane awansem do finału w roku następnym³⁹.

W zawodach udział wzięło czternaście zawodniczek w tym m. in. wielokrotne mistrzyni Polski: arcymistrzyni (niestety nieżyjąca, zm. 29.11.2006.) Krystyna Hołuj–Radzikowska⁴⁰ i mistrzyni międzynarodowa Grażyna Szmacińska⁴¹. Panie grały systemem rundowym popularnie zwanym „każdy z każdym”⁴² co spowodowało, że należało rozegrać turniej na dystansie trzynastu rund. Turniej przebiegał w atmosferze serdecznej i sportowej walki (ale i zacieklej rywalizacji), toteż sędziowie Z. Ryll i J. Stokłosa ograniczali się do rutynowych czynności. Nad dobrą organizacją imprezy pieczę sprawował prezes Okręgowego Związku Szachowego w Tarnobrzegu, K. Wiszniowski. Salę gry podczas rozgrywania partii szachowych licznie odwiedzali mieszkańcy Sandomierza m. in. autor artykułu, który był obecny na wszystkich rundach, dlatego zna ich przebieg z autopsji.

³⁷ Red. W. Litmanowicz, *op. cit.*, s. 356–357.

³⁸ Red. W. Czajka, *op. cit.*, s. 308.

³⁹ Red. P. Kerntopf, *Szachy*, czerwiec nr 6 (459), Warszawa 1985, s. 97.

⁴⁰ M. Litmanowicz, *Arcymistrzyni*, Warszawa 2010, 138.

⁴¹ W. Litmanowicz, *Polscy szachiści*, wyd. drugie poprawione i uzupełnione, Warszawa 1982, s. 277–278.

⁴² R. Frey, S. Witkowski, *Tajemnice 64 pól*, Warszawa 1978, s. 223.

Znakomicie rozpoczęła turniej Joanna Jagodzińska. Dzięki odporności psychicznej i graniu na wygraną osiągnęła pięć zwycięstw i jeden remis, czyli 5,5 p. co dało zdecydowane prowadzenie. W szóstej rundzie ograła czarnymi E. Sosnowską⁴³. Czołówkę tworzyły ponadto: Wiese, Szmacińska i Sikora–Giżyńska po 4 p.

Sporą sensację przyniosła VII runda. J. Jagodzińska popełniła białymi poważny błąd debiutowy i doskonale tego dnia dysponowana H. Wesołowska odniosła cenne zwycięstwo. Następnie J. Jagodzińska zremisowała z J. Rojek, najgroźniejsze rywalki wygrały swoje partie i po VIII rundzie prowadziła trójka: M. Wiese, G. Szmacińska i J. Jagodzińska 6 p. przed B. Sikorą–Giżyńską 5 p. i B. Kaczorowską 4,5 p.

W XI rundzie padły ważne dla końcowego układu tabeli rozstrzygnięcia: G. Szmacińska przegrała z B. Kaczorowską zaprzeczając ostatecznie szanse na piąty tytuł mistrzyni⁴⁴.

W przedostatniej rundzie M. Wiese pokonała E. Nagrocką, a J. Jagodzińska zremisowała ze I. Świecik⁴⁵ co dało tej pierwszej prowadzenie w mistrzostwach i 0,5 p. prowadzenia nad tą drugą. Stan tabeli przed ostatnią rundą: M. Wiese 9 p., J. Jagodzińska 8,5 p., B. Sikora–Giżyńska 8 p., G. Szmacińska, B. Kaczorowska 7,5 p., J. Rojek 6 p. itd.

Partie ostatniej rundy nie zmieniły w sposób zasadniczy kolejności czołowych miejsc: J. Jagodzińska zremisowała z B. Sikorą–Giżyńską i M. Wiese z I. Hebisch. B. Kaczorowska zwycięstwem nad I. Świecik zapewniła sobie III miejsce⁴⁶.

⁴³ Biuletyn turnieju nr 6.

⁴⁴ Biuletyn turnieju nr 11.

⁴⁵ Biuletyn turnieju nr 12.

⁴⁶ Red. P. Kerntopf, *op. cit.*, s. 98.

Tabela końcowych wyników Finału XXXVII Mistrzostw Polski Kobiet w Szachach:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	Pkt
1. mm. M. Wiese	x	=	=	1	=	=	1	=	1	1	1	1	1	=	9,5
2. m. J. Jagodzińska	=	x	1	=	=	=	1	1	0	=	1	=	1	1	9
3. B. Kaczorowska	=	0	x	=	1	1	0	=	1	1	1	1	=	=	8,5
4. mf. B. Sikora–Giżyńska	=	=	=	x	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	8,5
5. mm. G. Szmacińska	0	=	0	1	x	1	1	1	0	0	=	1	1	1	8
6. m. J. Rojek	=	=	0	1	0	x	=	=	0	0	1	=	1	1	6,5
7. E. Kaczmarek	=	0	1	1	0	=	x	0	=	1	0	=	=	=	6
8. mf. E. Sosnowska	0	0	=	0	0	=	1	x	=	0	1	1	1	=	6
9. m. H. Wesołowska	=	1	0	0	1	1	=	=	x	0	0	0	=	=	5,5
10. mf. I. Świecik	0	=	0	0	1	1	0	1	1	x	0	0	=	=	5,5
11. m. E. Nagrocka	0	0	0	0	=	0	1	0	1	1	x	0	1	1	5,5
12. H. Zboroń	0	=	0	0	0	=	=	0	1	1	1	x	0	=	5
13. am. K. Radzikowska	0	0	=	0	0	0	=	0	=	=	0	1	x	1	4
14. I. Hebisch	=	0	=	0	0	0	=	=	=	=	0	=	0	x	3,5 ⁴⁷

W 2012 roku minęło pół wieku od wydarzenia, jakim było odkrycie „sandomierskich szachów”. Skłoniło to organizatorów (Muzeum Okręgowe w Sandomierzu, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Fundacja Brzeskich przy Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk i Polski Związek Szachowy) Interdyscyplinarnej Konferencji Naukowej pt. *Kulturowa rola gry w szachy na przestrzeni dziejów* do refleksji i zorganizowania w/w konferencji w dniach 25–26.05.2012. Patronat honorowy nad konferencją objęli: dyrektor Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk prof. dr hab. Andrzej Buko, burmistrz miasta Sandomierza Jerzy Borowski i starosta powiatu sandomierskiego Stanisław Masternak. Prelegenci z zagranicy prezentowali swoje badania w języku angielskim, a badacze reprezentujący nasz kraj w języku polskim i angielskim. Nad dobrą komunikacją językową pieczę sprawował tłumacz Wojciech Klimczak.

Jako pierwsza w dniu 25.05.2012. wystąpiła Marzena Szymt – dyrektor Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, powitała gości w imieniu organizatorów oraz odczytała list do

⁴⁷ Red. P. Kerntopf, *op. cit.*, s. 97.

uczestników konferencji od nestora badań historii szachów, Isaaka Lindera. Kolejnymi prelegentami tego dnia byli m. in.: współodkrywca „sandomierskich szachów” Jerzy Gąsowski *Kulisy wielkiego odkrycia – 50. rocznica badań*, Andrzej Buko *Sandomierz w XII wieku w świetle danych archeologii*, Sylwia Konarska-Ziemnicka *Średniowieczna gra w szachy – hazard czy szlachetna rozrywka?*, Leo Hoverstadt *Czy Karol Wielki grał w szachy?*, Anna Pyrek, Mirosław Matysiak *Szachy – terapia, nauka, relaks. Wykorzystanie szachów jako wsparcia w terapii dzieci i młodzieży z problemami psychicznymi i somatycznymi*, Krzysztof Pańczyk *Wielojęzykowa terminologia szachowa – analiza diachroniczna i synchroniczna*, Kristina Lavysh i Olga Medvedeva *Rozprzestrzenianie się szachów na Białorusi w średniowieczu*, Sławomir Błażewicz *Szachy w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego*, Olga Smoleńska *Gra w szachy jako element kultury, sztuki, mediów i rekreacji człowieka*, Elżbieta Kusina, Jan Kusina *Szachy w muzeach Krakowa*, Jacek Gajewski *Szachy z perspektywy definicji sportu*. Pierwszy dzień wystąpień zakończył się dyskusją, a następnie czynni uczestnicy konferencji udali się na uroczystą kolację do piwnic zabytkowej restauracji „Pod Ciżemką” znajdującej się w centrum Sandomierza na Rynku Starego Miasta. W dniu następnym tj. 26.05.2012. nastąpiło powitanie gości i wystąpienia kolejnych naukowców: Richard Eales *Mężczyźni i kobiety w grze w szachy, rozgrywki i płęć kulturowa w wiekach średnich*, Jan Przewoźnik *Cechy myślenia szachistów i szachistek – podobieństwa i różnice. Analiza psychologiczna*, Dawid Caldwell, Mark Hall *Szachy z wyspy Lewis, kontekst i znaczenie*, Dariusz Niemiec *Czy Konrad Mazowiecki grał na Wawelu w szachy?*, Natalia Khamayko *Figury szachowe z najnowszych wykopalisk z Kijowa na Podolu*, Szymon Maćkowiak *Szachy, komputer i matematyk ze Lwowa*, Agnieszka Stempin *Szachy sandomierskie na tle wczesnośredniowiecznych figur szachowych z terenu Polski*. Interdyscyplinarną Konferencję Naukową podsumowano w dyskusji końcowej, a następnie uczestnicy wysłuchali koncertu muzyki dawnej wykonanej przez Zespół *Il Canto*. Tak zakończono wydarzenie bez precedensu w świecie, gdyż prawie zawsze szachy bada się pod względem praktyczno-sportowym, a niezwykle rzadko w powiązaniu z historią, archeologią, literaturą, kulturą, sztuką, reklamą, psychologią, socjologią, teorią sportu czy matematyką i informatyką, a właśnie te czynniki głównie cechowały Interdyscyplinarną Konferencję Naukową pt. *Kulturowa rola gry w szachy na przestrzeni dziejów*.

Jubileusz pięćdziesiątej rocznicy odkrycia „szachów sandomierskich” skłania do refleksji nad jego wpływem na zainteresowanie tematyką szachów oraz wykorzystaniem możliwości całego spektrum analizy naukowej w badaniach tej problematyki. Interdyscyplinarna Konferencja Naukowa, której inspiracją był wspomniany jubileusz, zgromadziła w Sandomierzu dwudziestu ośmiu przedstawicieli różnych dziedzin badawczych, prezentujących własne badania nad rolą, jaką odegrały szachy w dziejach kultury Polski i świata, od czasów średniowiecza po dzień dzisiejszy.

Równoległe z konferencją odbywały się imprezy towarzyszące:

24 maja, godz. 17.00 – Ratusz sandomierski, otwarcie wystawy *Szachy w średniowieczu – średniowiecze w szachach* przygotowanej przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu i zaaranżowanej przez Muzeum Okręgowe w Sandomierzu. Wystawa była czynna do 15 czerwca 2012 r.

24 maja, godz. 19.00, 21.00, 23.00 – Ratusz sandomierski, nocny przegląd filmów o tematyce szachowej (*Siódma pieczęć* Ingmara Bergmana, *Szachowe dziedzictwo* Stevena Zailliana, *Gangsterzy i filantropi* Jerzego Hoffmana).

25, 26 maja, konferencji towarzyszyła możliwość podziwiania w piwnicach Zamku (miejsce obrad konferencji) oryginalnych, świeżo odrestaurowanych „szachów sandomierskich”, na co dzień pilnie strzeżonych w muzealnym skarbcu.

26 maja, Polski Związek Szachowy zaprosił wszystkich chętnych amatorów królewskiej gry na symultanę szachową rozgrywaną na 20 szachownicach pt. *Zagraj z arcymistrzem Arturem Jakubcem*. Symultana rozpoczęła się na wspomnianym Zamku o godz. 12.00. Pierwszeństwo udziału było przewidziane dla prelegentów. Organizatorzy przewidzieli cenne nagrody w postaci książek szachowych dla oponentów, którzy weszli w szranki z arcymistrzem.

Na wszystkie okolicznościowe wydarzenia wstęp był wolny.

Autor artykułu wiedzę na temat przedstawionej Interdyscyplinarnej Konferencji Naukowej czerpie z materiałów konferencyjnych, a także śledził bezpośrednio treści wystąpień, sam był prelegentem jak przedstawiono to powyżej oraz grał w symultanie kolorem czarnym z arcymistrzem Arturem Jakubcem.

Wnioski

Jak widać z powyższego artykułu Sandomierz ma bogatą historię. Jedenaście wieków istnienia miasta charakteryzowało się w jego początkach dominującą rolą w państwie polskim obok Wrocławia i Krakowa. Świadczy o tym niezaprzeczalnie zapis w *Kronice* Galla Anonima i siedziba władców na Sandomierskim Zamku. Ale historia nie oszczędzała także grodowi Sudomira okresów upadku podczas „potopu szwedzkiego” i zaborów. Obecnie w Polsce Wrocław i Kraków to dominujące ośrodki miejskie, natomiast Sandomierz nie zajmuje tak eksponowanego miejsca na mapie kraju. Niemniej jednak druga część artykułu prezentuje Sandomierz jako stolicę polskich i światowych szachów w drugiej połowie XX wieku i na początku XXI wieku. Takie miejsce zapewniło mu odkrycie „sandomierskich szachów”, międzynarodowy turniej szachowy o „szachy sandomierskie” w 1976 r., Mistrzostwa Polski kobiet w szachach w 1985 r. i Interdyscyplinarna Konferencja Naukowa pt. *Kulturowa rola gry w szachy na przestrzeni dziejów*, gromadząca naukowców z całego świata zajmujących się tą problematyką.

Tak jak zostało zaznaczone w streszczeniu – Sandomierz, szachy i „sandomierskie szachy” są godne zainteresowania nie tylko dla badaczy, ale wszystkich ludzi chcących pogłębić swój zasób wiedzy jak i wartości intelektualne.

Mgr Jacek Gajewski

Urodzony 30.09.1974 w Sandomierzu. Prowadzi badania i przygotowuje rozprawę doktorską pod opieką naukową profesora Uniwersytetu Rzeszowskiego dr hab. Wojciecha J.Cynarskiego. Absolwent Uniwersytetu Warszawskiego i U uniwersytetu Rzeszowskiego, kierunki: historia i wychowanie fizyczne. Nauczyciel wychowania fizycznego i historii w Szkole Podstawowej nr 62 im. Józefa Kocurka w Katowicach. Był nauczycielem geografii w LO Żak w Katowicach. W latach 2001-2003 mgr Gajewski zrealizował na Wydziale Wychowania Fizycznego Uniwersytetu Rzeszowskiego podyplomowe studia w zakresie wychowania fizycznego. Pracę dyplomową pt: *Metodyka nauczania gry w szachy dzieci i młodzieży* przygotował pod kierunkiem prof. dr. hab. Kazimierza Obodyńskiego. Dodatkowo ukończył podyplomowe kwalifikacyjne studia w zakresie geografii i w zakresie informatyki. Mgr Gajewski wziął czynny udział w dwóch międzynarodowych konferencjach naukowych, z referatami dotyczącymi szachów jako dyscypliny sportu i metodyki nauczania gry w szachy. Posiada tymczasem 3 samodzielne publikacje naukowe, w tym artykuł w 7-punktowym periodyku. Aktualnie jest członkiem Komisji Badań Naukowych Stowarzyszenia Idōkan Polska, czyli jednego z nielicznych, specjalistycznych towarzystw naukowych i edukacyjnych. Ponadto jest członkiem zwyczajnym Międzynarodowego Towarzystwa Naukowego Sztuk i Sportów Walki IMACSSS. Ma w dorobku także dwie autorskie książki popularyzatorskie o tematyce historycznej: *Sandomierz Walczący*, *Działalność niepodległościowa Władysława Sikorskiego przed i w czasie I wojny światowej*.

Bibliografia

Piśmiennictwo

1. Anonim tzw. Gall (1965), *Kronika Polski*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław – Warszawa – Kraków.
2. Buko A. (1981), *Wczesnośredniowieczna ceramika Sandomierza*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
3. Buliński M. (1879), *Monografia miasta Sandomierza*, Drukarnia F. Czerwińskiego i S. Niemiery, Warszawa.
4. Chyła R. (1997), *Sandomierz i okolice. Przewodnik regionalny*, Wydawnictwo Diecezjalne, Sandomierz.
5. Czajka W. [red.] (1994), *Dzieje Sandomierza – 1918–1980*, tom IV, Polskie Towarzystwo Historyczne, Warszawa.
6. Frey R. Witkowski S. (1978), *Tajemnice 64 pól*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
7. Gawlikowski S. (1976), *Walka o tron szachowy*, Sport i Turystyka, Warszawa.
8. Gąssowska E. (1964), *Archeologia Polski*, tom IX, zeszyt 1, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo PAN, Wrocław – Warszawa – Kraków.
9. Giżycki J. (1984), *Z szachami przez wieki i kraje*, wydanie trzecie uzupełnione i poprawione, Sport i Turystyka, Warszawa.
10. Kerntopf P. [red.], *Szachy*, czerwiec 1985, nr 6 (459), RSW „Prasa – Książka – Ruch” Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa.
11. Kiryk F. [red.] (1993), *Dzieje Sandomierza – XVI–XVIII w.*, tom II, cz. 1, Polskie Towarzystwo Historyczne, Warszawa.
12. Litmanowicz M. (2010), *Arcymistrzyni*, Wydawnictwo „Penelopa”, Warszawa.
13. Litmanowicz W. [red.], *Szachy*, grudzień 1976, nr 12 (360), RSW „Prasa – Książka – Ruch” Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa.

14. Litmanowicz W. (1982), *Polscy szachiści*, wydanie drugie poprawione i uzupełnione, Sport i Turystyka, Warszawa.
15. Litmanowicz W., Giżycki J. (1986), *Szachy od A do Z, cz. 1a – m*, Sport i Turystyka, Warszawa.
16. Litmanowicz W., Giżycki J. (1987), *Szachy od A do Z, cz. 2 n – z*, Sport i Turystyka, Warszawa.
17. Małecki J.M. [red.] (1993), *Dzieje Sandomierza – 1795–1918*, tom III, Polskie Towarzystwo Historyczne, Warszawa.
18. Roszkowski W. (Andrzej Albert) (1998), *Historia Polski 1914–1997*. Wydanie szóste poprawione, Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa.
19. Tabaczyński S., Buko A. (1982), *Sandomierz. Starożytność – wczesne średniowiecze*, Rzeszów.
20. Trawkowski S. [red.] (1993), *Dzieje Sandomierza – średniowiecze*, tom I, Polskie Towarzystwo Historyczne, Warszawa.

Źródła

1. Biuletyn nr 6, Finał XXXVII Mistrzostw Polski Kobiet w Szachach, Sandomierz 10–23 II 85.
2. Biuletyn nr 11, Finał XXXVII Mistrzostw Polski Kobiet w Szachach, Sandomierz 10–23 II 85.
3. Biuletyn nr 12, Finał XXXVII Mistrzostw Polski Kobiet w Szachach, Sandomierz 10–23 II 85.
4. Materiały konferencyjne Interdyscyplinarnej Konferencji Naukowej pt. *Kulturowa rola gry w szachy na przestrzeni dziejów*.
5. Relacja Ryszarda Bernarda z dn. 07.08.2013. o międzynarodowym szachowym turnieju pt. „turniej o szachy sandomierskie”.

* *Dzieje Sandomierza*, dzielą się na cztery tomy, w tym drugi tom na dwie części. Całość wydana jest pod redakcją Henryka Samsonowicza, jednakże każdy poszczególny tom jest jeszcze pod redakcją osób wymienionych w przypisach i bibliografii.